

ПАВЛЕ ПОПОВИЋ

ЖИТИЈЕ ДЕСПОТА СТЕФАНА
ЛАЗАРЕВИЋА КОНСТАНТИНА ФИЛОСОФА

Константин Философ има сличности са Цамблаком, и као човек и као књижевник. Најпре, он је такође туђинац, тј. није се родио у Србији, него је дошао у њу и у њој живео и радио; а после, он је такође писао животопис једног српског владара. Али Константин је и различан од Цамблака. Као човек, Цамблак, дошавши у Србију, није остао у њој, него је из ње отишао даље, као што је и у њу дошао из једне туђе земље; он је луталица и скитач, коме је навика да мења домовину. Константин, напротив, дошавши једном у Србију, остаје у њој на свагда; он је веран домовини коју је изабрао. Као књижевник, животописац Дечанскога се враћа на традицију хигиографа, од које се наша биографска књижевност већ била знатно ослободила; он квари ред у развоју домаћих животописа, који су ишли све више ка световној хроници. Животописац деспотов, напротив, враћа покварени ред, оставља хигиографски тон далеко иза себе, и иде правце ка писању пуне и стварне историје, више но иједан претходник његов.

Константин Философ родио се негде у другој половини XIV века; које године или деценије, не можемо ни приближно одредити. Земља у којој се родио непозната нам је. Тако нам је непозната и његова народност; Словенин је свакако, не Грк. Обично се каже да је рођен у Бугарској и да је по народности Бугарин; то ћете наћи скоро у свакој књизи која о њему говори. Не поричући да то може бити, чак и да је то врло вероватно, ми ћемо само приметити да се ствар не може утврдити сигурно и даћемо разлоге за то.

У својој *Књизи о правопису* — где је узгред дао нешто податка о свом животу — наш писац каже за себе како је он „странац од трновских страна“, и како га је деспот Стефан спасао „од ричуће звери“ и послао у Србију. По томе се изводило да је рођен у Трнову — према томе је

Бугарин — и да га је деспот, по пропасти Трнова, спасао од Турака („ричућа звер“), који су узели бугарску престолницу. Извођење ово није тачно. Прво, „страпац од трновских страна“ не мора значити човека који је баш рођен у Трнову, него и човека који се тамо нашао, отуда дошао у Србију. „У тим ријечима („страпац од трновских страна“) још се не садржи признање да се он (Константин) управо родно негде близу Трнова; по мојему мишљењу, ове ће ријечи само то рећи да је из трновске околине Константин као странац дошао или утекао се под заштиту деспота Стефана“ (Јагић). Друго, „ричућа звер“ није притисла само Трново и Бугарску, него и друге покрајине и земље на Балканском полуострву; деспот је могао извући Константина испод турске власти и из Македоније или Тракије, не баш само из Бугарске. Да је Константин Бугарин, изводило се још из тога што се у неким рукописима његових дела он назива „Костенски“ или „Костеначки“, а рачунало се да то значи да је из места Костенца, које се, опет, тражило у Бугарској (близу Софије; на извору Марице; Бустендил). Ни то извођење није тачно. Име „Костенски“ не мора значити место где се наш писац родио, него и оно где је он обитавао, где је евентуално имао имања, итд.; уз то, у околини Прилепа има село Костенац; оно, дакле, не мора бити једино у Бугарској. Још се за једну реч Константинову сматра да као указује на његову трновску отаџбину. „Тако смо навикли и у својој земљи, која је у власти Исмаиљана“, каже он у Књизи о правопису. И овде је, међутим, јасно да та земља може да буде и друга која балканска земља, не увек Бугарска. Код питања о народности Константиновој, управо његовој бугарској народности, ваља водити рачуна и о том како се наш писац у својим делима односи према Бугарима. Он ће, наиме, хвалити трновског патријарха Јевтимија — то је, ваљда, више лична нота — али о Бугарима нигде неће говорити с одушевљењем које би одавало патриоту, него, ако их помене, помене их просто, као сваки други народ (в. гл. 55. *Живота деспота Стефана*). Нарочито је занимљиво што он не помиње ниједном речју пад бугарске царевине од 1393. или 1396. у својим делима; не мислим на Књигу о правопису, где би се то мање могао очекивати, него на *Живот деспота Стефана*, где се описују толики догађаји на Балкану, редом, земља по земља, од Косова па надаље. Какав је то Бугарин који неће да помене ни пропаст своје отаџбине! ... У овом реду идеја ваља поменути да неки рукописи његових дела називају Константина „учитељем српским“; можда, уоста-

лом, они тиме хоће да укажу више на његово учитељство, него на народност његову.

Своју младост провео је Константин свакако у Троноу. Ту је учио школу у некаквога Андроника, који је био Бак патријарха Јевтимија. „Не постигох, каже он, великог оног художника словенске књиге, хоћу да кажем, оца начелника трновског кир Јевтимија (подвала овога); овог човека, дивнога у књижевности, био је у младоме ученик неки Андроник из области Романије, који и нама беше учитељ у књизи“, каже он у свом делу о правопису. Константин је јамачно учио врло добро у тој школи. Вероватно је после тога посетио Св. Гору, тадашњу метрополу знања, тако ваљада и Цариград, а све у младости и учења ради.

Свакако, по делима се јасно види да је животописац деспотов био учен човек. Узмите само колико је језика знао. Грчки, то се по себи разуме; али ево изгледа да је знао и турски, влашки, руски; у својој *Књизи о правопису* он наводи примере из тих језика. Није та ствар ни чудна. У његово доба угледни људи, нарочито ако су се мешали у државне послове (као он, на пример) морали су бити версирани у турском; то је захтевало оно доба првих и важних српско-турских односа. Влашки је такође био потребан тој класи људи, по свој прилици. Што се рускога тиче, Константин га је могао знати као човек од књиге; он га зове „најтананији и најкраснији руски језик“. Сем језика, Константин је знао и више наука, науку о језику, на пример, ондашњу, наравно. С каквим познавањем и лакоћом наводи он византијске филологе и њихова дела! „Еротимата Михаила Мосхопула“, каже он на једном месту свог *Правописа*. Вама то име не каже ништа, али Константин зна да је тај Мосхопуло византијски писац с краја XIII и почетка XIV века, аутор дела *Граматичка питања* (то су та „еротимата“); он га зна по читању. Константин је знао и историју и географију; то се осећа на свакој страни његова *Живота деспота Стефана*.

Бежећи од „ричуће звери“, овај учени човек је дошао у Србију за време деспота Стефана. Кад управо, не знамо; кажу: 1394, а кажу и: 1407. или 1408. Вероватније је да је то било иза 1402, кад је Србија постала деспотовина и извукла се из својих првих покосовских неприлика. Деспот је примио Константина врло лепо; он је био веома гостољубив особито према ученим људма; то наш писац врло често истиче у својим делима. Не види се да је нови дошљак био монах; нигде он то не каже сам, а ни рукописи га не зову тим именом; биће да је био мирски

човек, световњак. Рукописи га, видели смо, зову „учитељем“; он је то, по свој прилици, и био. Зову га и „граматик“ и „философ“, што, у основи, излази на једно исто. „На двору деспота Стефана Константија је имао службу учитеља, и држао је свакако своју нарочиту школу у којој је учио децу писмености“ (Јагић); у *Књизи о правопису*, он има засебно поглавље о томе како треба децу учити.

Учитељ, граматик и философ, Константин је основао чувену ресавску школу, књижевну и правописну. Ми смо у овом уводу више пута помињали реформу патријарха Јевтимија; тој школи припадао је не само Цамблак него и Константин. Овај други учинио је много више за њу него онај први. Писац *Живота Стефана Дечанског* само је приврженик њен, писац *Живота деспота Стефана* је њен прави представник. Патријарх Јевтимије је засновао своју књижевну и правописну школу у Бугарској; наш Константин је, са својом *Књигом о правопису* и иначе, а у Србији, дао њој пун израз и изложио њену теорију. Јер, тек у Србији и са Константином ова је бугарска школа добила своју формулу и своју примену. Та школа имала је два програма, један књижевни и један правописни. Књижевни програм састојао се у ревизији и поправљању многих текстова црквене књижевности, који су били погрешни или невешто састављени; требало је очистити их од погрешака и заменити старе текстове бољим и исправним. Правописни програм састојао се у коренитој измени дотадашњег правописа. Књижевни програм био је врло важан и користан; постигнути резултати били су од великог ефекта; ресавски изводи наших старих рукописа цењени су као нарочито „добри“ и „који немају ничега рђавога“. Правописни програм био је мање добар; ортографија коју је Константин завео према грчкој била је компликована, педантна и наивна; она је такође имала ефекта, и њу су познији писци сви усвојили и у даљим вековима практиковали. Ова се ортографија познаје између свих других по изузетном шаренилу акцената и разних других знакова над словима. Наш „граматик“ је ову школу извео у манастиру Манасији, деспотовој задужбини у Ресави; по том је она и добила своје име.

Боравећи у Србији, Константин је живео у Манасији, то смо сад видели. Али у Београду такође; он и деспот Стефан први су наши писци Београђани. Он често помиње Београд у својим делима. Наведимо најпре места где он то чини описно и не именујући. „Сад у најславнијем граду овом“, каже он у *Књизи о правопису*, мислећи оче-

видао ца Београд. „Он, државни (деспот), у царствујућем граду“, каже на другом месту исте књиге, и опет за Београд свакако (то се види по тексту). Али у „Животу деспота Стефана“ он помиње Београд изрично, и врло често, сваки час (гл. 8, 38, 52, 77. итд.). Он му посвећује и читаву једну главу, изузетно велику (гл. 51). Он га ту необично хвали, описујући га подробно. Колика је то хвала, можете видети по томе што му је нашао пуно сличности са Јерусалимом. Сем Манасије и Београда, наш београдски писац се јамачно бавио и по другим местима земље, по манастирима, Љубостињи и другима.

Константијн је и путовао много, ишао у туђе и далеке земље. То га је деспот слао тамо. „Послао ме је деспот да идем светом граду цара великог Јерусалиму“, каже он у *Књизи о правопису*. Из Јерусалима је прошао „многе стране“, „трудећи се да сагледа у свакој све“; то он такође каже мало даље. Које су то „стране“, не знамо; свакако је то исток. Шаљући га у Јерусалим и даље, деспот му је по свој прилици поверавао извесне мисије; забавља га сигурно није слао. На три места у *Животу деспотову* (гл. 40, 66, 75) Константијн прича да су од стране деспота слата нарочита посланства на дворове источних владалаца, — Тамерлана, султана Мусе, султана Мухамеда; можда је у тим посланствима учествовао и наш Константијн. Наш писац саопштава речи које су ти владари тада рекли, или описује пријем на који је посланство наишло, или саопштава шта је том приликом деспот поручио. Све су то детаљи, и то врло прецизно казани; не би било никакво чудо да их наш писац зна као онај који је то лично видео и чуо. На једном месту (гл. 34), описујући велики снег и љуту зиму једне године у Босни, он каже да то чини по „причању древних старца“; може бити да је он сам ишао у Босну и тамо слушао те старце.

По смрти деспотовој (1427), српски патријарх Никон нареди Константијну да напише биографију деспотову (гл. 92). Овај то не учини одмах, „пошто је тада таково време било“. Али четири године касније јави му се, у сну или визији, сам деспот и нареди му што и патријарх. „После овога опет, када сам са свима својима био у странствовању, ... он (деспот) ми заповеди да извршим обећање“. Константијн је, дакле, написао *Живот деспотов* 1431. или можда мало доцније; писао га је у туђини.

Каква је судбина Константијева била после тога, није нам познато. Не знамо ни кад је ни где је умро. Није нам ни лик његов сачуван.

* *

Живот деспота Стефана од Константина Философа — о његовој Књизи о правопису нећемо говорити — већма је историјско, а мање хагиографско дело од свих старих српских животописа; томе доприноси и околност што деспот Стефан није био проглашен за свеца. У њему су многе историјске појединости; у њему су честа хронолошка дата; у њему, нарочито, излагање догађаја не зауставља се само на уским границама онога што се везује за личност деспотову, него оно, у широким и засебним сликама, обухвата све догађаје тадашње српске историје, и још и тадашње историје околних народа. Ово дело има највећма историјски карактер у свом роду. Сувише, оно има мемоарски карактер; сви су догађаји из времена кад је сам писац живео; то је историја властитог доба пишчева. Стављајући своје дело, Константин је имао нешто друго у памети него његови претходници, имао је концепцију историје сасвим различну од њихове. Они су били хагиографи и биографи; он је писац историје, нешто у роду византијских историјских писаца отприлике. Има научника (Радченко) који га, тога ради, пореде донекле с Нићифором Грегором. Константин сам казује којем роду писаца припада. Бранећи се од приговора што тобож уноси у дело сувише догађаја, и тако постаје опширан, он каже (гл. 22): „Ако ми ко приговори због чега ово уплићем, нека погледа у царствене летописне књиге, и видеће да оне излажу врло много и опширно о владаоцима... а сем тога и о животима владалаца околних земаља, да би тиме учинили живот благочастивих и светих господара наших познатијима“. Константин овде открива свој метод и даје објашњење о начину и роду свога писања; „царствене летописне књиге“, на које он ту указује, јамачно су књиге византијских историка.

Одиста, довољно је само прелистати дело па видети колики је историчарски интерес његова писца. Шта све он ту није унео! После једног општег увода, он најпре даје географију Србије; географски је моменат потребан сваком историчару. После, да би олакшао разумевање догађаја под владом деспота Стефана, он скицира укратко шта им је претходило. То је генеалогичка Немањића, од које потиче и кнез Лазар; затим Лазарева историја с Косовом (драгоцен податак о Обилићу); прилике после Косова. Сад тек писац прелази на деспота и, давши прво његов портрет, прича догађаје његове ране владавине; ту је и

Краљевић Марко (такође део податак) и битка код Ни-копоља. Пре но што приступи битки код Ангоре, он даје потребне и опширне информације најпре о Бајазиту и његовим успесима, затим о Тамерлану (Демир); битка је ова нарочито важна, јер благодарећи њој Србија постаје деспотовина. Сада писац излаже грчке ствари: Манојло II Палеолог и Јован VII. Уз њих излаже и српске: женидба деспотова, борба његова с домаћим претендентима, Београд, зидање Манасије, смрт кнегиње Милице. Велика је партија о турским стварима у коју Константин сада улази; то је ужасна борба Бајазитових синова, који се сви оти-мају за престо, грађански рат у земљи, деспотово учешће у томе. Та је историја врло заплетена, неразмрсива скоро на први поглед. Она је Константину била врло потребна, иначе се не би разумеле трибулације нашега јаднога деспота у том хаосу од брзих и сваки час друкчијих догађаја, од стално променљиве судбине појединачних претендента. Уз ту историју иду и сви појединачни догађаји домаће историје; и војвода Пријезда из народне песме нашао је ту своје место (податак као и они горе о Милошу и Марку). Иза тога су неки епизодични догађаји, а разноврсни. Константин је нашао начина да ту помене чак и Јана Хуса; одиста је невероватан његов интерес за савремене догађаје. И Јованку Орлеанку би сигурно поменуо да њена акција и спаљивање нису дошли две-три године после деспотове смрти. Најзад је и ова смрт описана, и „знамења“ при томе. Ни важни догађаји тога доба (поход Мурата II на Србију) нису, наравно, пренебрегнути.

Сви ови догађаји, од почетка до краја дела, испричани су са тисућу појединости; као од човека који зна ствари и има о свему широку и сигурну информацију. Наши данашњи историци, који су се бавили епохом коју Константин слика, сматрају животописца деспотова као врло поуздан и богат извор. Они стално налазе потврде његову причању у другим аутентичним изворима, у страним хроникама или у архивском материјалу који се данас открива. „Животопис је — реч је о Константинову делу — у појединостима богатији од толиких других наших извора оних времена“; „ми имамо разлога да се ослонимо на Константина, који је боље од свију могао бити извештен“ (Новаковић). О нападу Сулејмана на Мусу „Халкокондија прича скоро дословно као Константин; ми ћемо видети да извори првога ранга потврђују Константиново излагање тамо где Халкокондија одступа од њега“ (Ст. Станојевић). „Догађаји (из 1425), који су се по наведеним (архивским) дубровачким вестима одиграли у Србији и

Босни, тако се лепо покапају са Константиновим приказивањем!" (Мих. Динић). Наши историци, наравно, бавили су се више догађајима домаће историје о којима Константин прича, али и догађаји стране историје приказани су такође врло тачно у делу нашега писца. Узмите гл. 19; ту он прича о Оркану, о његовом старијем сину Сулејману, о томе како је Сулејман пошао Галипољу, итд. Све је то тачно: у свакој светској историји наћи ћете све то као познате ствари. Узмите гл. 39, о Тамерлану и његовој држави и походима. „Има нека земља“, каже писац, „на међи Индије“, „звана Отрар“ и њу „окружују две реке“. И то је тачно, Отрар је близу Кажгара, а поред овога одиста протичу две реке. Тамерлан је, наставља писац, био хром, овладао је Персијом, узео је Дамаск, пошао на Китај; то исто кажу све светске историје, од Гибона до Зечевића. И тако даље. Само је неколико ситуација које су до сада примећене као погрешне. То је, рецимо, да је Шах-Рух (у Константина Шарух) син, а не унук Тамерланов, како наш писац каже (гл. 39). Или (гл. 42): животописац прича како је грчки цар Манојло II Палеолог, враћајући се из Париза и Лондона Цариграду, приспео у Галипоље, а у то доба, каже он, бавио се ту и деспот Стефан. Историци налазе да је то нетачно. Манојло је приспео у Галипоље у лето 1403, а Стефан се већ годину дана раније вратио отуда у отаџбину. Или (гл. 79): Константин каже како је Јан Хус путовао на исток и био у Јерусалиму; то је очевидно некаква легенда која је о томе кружила, а не поуздан факт. Генеалогичка Немањића од Ликинија је бесмислица, ако се буквално узме.

Књижевно, Константиново дело стоји у извесном погледу врло добро.

Добра је, нпр., композиција. Она није тако артистичка као у Памблака, али сведочи о извесној пажљивости пишчевој. Мало пре смо рекли који су моменти у овом делу и којим редом иду; задржимо се сад само на једном, на опису Србије. Писац саставља делове свога описа по реду, слаже их лепо и пажљиво и зна зашто то чини. Прво је опис земље: рудници, виногради, лепота пејзажа, тице, итд. Константин је ту пун хвале. Та хвала има свог оправдања. Најпре, писац је странац и хвали земљу као такав. После, то је нова земља коју он хвали, не она Душанова, него Лазарева, и било је од потребе њу баш хвалити. Најзад, то је земља коју ће Бајазитови синови пустошити с краја на крај, уздуж и попреко; треба дакле истаћи њене лепоте и плодност, да би се видела штета коју ће ови њој учинити. С описом земље писац прелази на опис

становника. Ту слична хвала, са сличном тенденцијом: сто како ће ови добри људи страдати под нечовечним Турцима. Сада писац прелази на деспота; тако захтева ред при опису: прво земља, друго становници, треће онај који њоме и њима влада. Он сам даје објашњење тога реда. „Сада се треба дотаћи *трећег* степена, и прећи од земље к онима који је *обрађују*, и од оних који је обрађују ка ономе који достојно *влада*“. Оваквих детаља добре композиције налазимо често по делу. Узмите говор који Бајазит држи Стефану: „Ти ћеш, каже султан нашем кнезу, одржати не само своје крајеве него ћеш освојити и друге пределе око целе своје земље и назвати се велики и славни владар“. Ово је антиципација онога што ће доћи, а то што ће доћи ићи ће на славу деспотову. Константин ће током даљег причања описати сва „збитија“ која султан овде унапред пророкује; тј. како Стефан одржи очевину, уједини српске земље и постане славан, али му је потребно да ово пророчанство султаново стави као увод свом даљем приповедању, као символ онога што ће се догодити. Тиме он више и лепше везује прве стране свог дела са странама последњим, и показује како пишући почетак мисли и какав ће крај бити, а то је у неку руку опет композиција. Ако хоћете, композиција се огледа и у подели списка на главе и везивању глава у акростих (крајегранесије). Константин у је однекуд пало на памет да главе својега дела — релативно врло обимног — распореди и сложи у три велика акростиха. (Обраћам пажњу да се то види само у словенском оригиналу; у српском преводу, који читалац има у руци, ови акростиси нису се могли одржати, из појмљивих разлога.) Увод представља „десетословни“ акростих, тј. почетна слова првих десет глава дају првих десет слова азбуке. Само дело, са своје деведесет и три главе, а са почетним словом сваке главе, даје као „крајегранесије“ једну реченицу у којој се перифрастично каже како писац дарује ово дело деспоту. Крај, који је у стиху, казује, опет акростихом, жалост Константинову над умрлим деспотом. То је нарочита виртуозност коју је Константин овде показао. Није то мали труд ни вештина пазити којим ћете словом почети сваку главу, а из тих слова саставити један пун смисла *магистрале*.

Описи Константинови такође имају нечега доброг, живи су каткад; покоја реч сликовито казује ситуацију. Ова, на пример (гл. 62): „Јер тада по целој земљи није било могуће сазнати кога су цара људи, јер једни говораху да су овога, а други онога“. Лепше се не може изразити она

ујасна анархија, потпуна несигурност у земљи коју је освојао час Сулејман, час Муса, час Мухамед, и где грађани доиста нису знали чији су управо поданици. Као епис, погледајте како је Бураб Брацковић утекао из грађана у Србију (гл. 70); ту је усамљена стаза, ноћ, сјеривање на глуму, жена која позна Бурба, а то су све детаљи живих речи и ствари. У Константина прло су све детаљи менте речи изговорене у којој најбољој прилици, или апелу, или безброј стварних детаља у причању, или апелу шта каже Јефимија Милани при аудијенцији у Бајазита (гл. 30); Маркова реч на Рониама (гл. 33) реч Стефанова после Ангоре (гл. 38); реч Тамерлана (гл. 40); шта кажу војници о Стефану у боју код Грачанице (гл. 45) итд. Или: — Јунаштво војводе Пријезде, итд. Или цело причање о Муси. Колико ту има стварних и изразитих појединости Све издигну од њих. Константин би могао казати ствар и на простији начин, али он воли детаљ, засипа њиме. По менимо још и реминисценције класичног света. Наши стари животописци немају их, или их имају једва коју; код овога писца на више места имате помен Аристотела и Платона; Менелаја и Јелене; Темистокла и Јсеркса.

Константин има једну ману као књижевник, а та је, на жалост, врло крупна. Он пише ујасно. Неразумљив је каткала до крајности, а и иначе тежак; никад се ја не бих усудно да га преводим, бојећи се сваки час да не разумем какав се таман смисао крије у његовим неразговорним речима и чудној конструкцији. Сам Новаковић, који се у својој студији *Срби и Турци* стално позивао на њега и често преводило дуге пасаже његове, каже на једном месту: „Морам признати да сам непотпуно разумео овај асо текста, и превео сам га на данашњи језик колико сам га могао разумети“ (стр. 291).

Примећене су извесне позајмице у Константина, места која је узимао из туђих писаца. Набено је да једно место у глави 52, где се говори о Крису и његовим златним ћерамдама и врчсвима, потиче од Херодота, посредним путем, наравно. Набено је, тако исто, да је опис рајских река чист превод из једног кратког географског списа, грчког, анонимног, из V или VI века. Занимљив је тај опис. Константин у њему каже отприлике ово: Београд лежи на Сави, Сава утиче у Дунав, а Дунав извире из раја. Нама Београђанима било би доиста мило ако би река која пролази поред наших домова долазила право из раја. Ми бисмо волели да то није легенда, али, случајно, управо на жалост, она то јесте, и наш Константин изгледа нам најаван кад у њу верује: У одбрану његову

могли бисмо навести да није он једини од те наивности. Има пуно раних средњовековних писаца који то кажу; фига до Јована Дамаскина. Има и писаца XVIII века који то помњу, на пример, Јеротије Рачанин, Рељковић, Доцитије (који се подсмеваше томе).

Константинов *Живот деспота Стефана* био је на великој цени у старо доба. Описујући га подробно, *Карловачки родослов* истиче како је то дело пуно историјских података — сви су „памети достојни“ догађаји описани у њему — и хвали и сам начин писања. Писац је, каже, све „укирасно плетеним и реторским речима, као какав Арвини љубитељ мудрости, тако да читаоцу чини велику сладост и умиљеније“.

(1936)

СЛИКОВИТОСТ КАЗИВАЊА
КОНСТАНТИНА ФИЛОСОФА

Још је Данте Алигијери на свом путовању кроз пакао чистишапте и рај носио у себи слике са земље да би приближио људима и овековечно све страхоте и лепоте које је видео. И наш Константин Философ, доцније, није бежао са земље. Са сликама је остао на земљи. Није летео, као Соломон и средњовековни Александар Велики, у небеске висине и морске дубине... Смисао за слику и боје јасно се осећа и када пише о филологији. Зачуо баш у овом неправедно запостављаном материјалу наши смо највише трагова свакодневног живота пренесеног у књижевну слику.

Слике Константинове не почивају само на поредбеној свези *као*, која чини непокретни мост између стварног живота и песникове мисли. Таква скраћена поређења често срећемо, као усталом и код других старих уметника. У Константина је овакво поређење понекад само скица за стварање веће слике.

Константин је остао живахан и када пише филолошку студију и када ствара животопис. Због трајне и чврсте везе са животом одакле су исклијале, Константинове слике нам и данас, као и фреске, одишу непресушном свежином.

Живот почиње у дому, крај огњишта, и после се шири даље. Господар је стожер старе, патријархалне породице. И Константин у предговору *Сказања о писменима* почиње сликом породице и господара —

„Свако слово или наредни знак који се не налази на своје месту јесте као дом без господара“.

Слобода у употреби слова и стављању знакова личила би по строгом Константиновом правописном схватању, на чланове породице који слободно вршљају без надзора господара.

У дому где се зна господар родитељи играју браво на жњу улогу у васпитању и уздизању деце. Мајка на (-грчко писмо) довела у своју кућу мужа и децу на (-јеврејско писмо). Имали су једно дете (=словенско је смо). Константин се обраћа одраслом детету и открива оца тајну непознатих и нечезвих родитеља —

„Следока ти приводем, матер твоју — грчке речи и писмена, од које као семе оа оца — јеврејских рав и сличност одржи у свему — природу родитеља. А ако ни то, нас ће прељубна писмена стиди, јер не само да оца не знају и одвраћају се, већ и своју мајку“ (Сказања, глава X).

Васпостављајући стари изворни облик словенског писма, Константин саветује сину да се угледа и прими природу родитеља, јер постоји опасност да се појаве деца која не знају ни оца ни мајку. У овој родитељској слици нашао се читаво Константиново учење о писменима.

Средањевковна породица и Аруштво прописивали су посебне обичаје за мужа и жену. На овим односима су почивала Константинова широка слика о значају и месту знакова на различитим гласовима. Муж (=господствујушта писмена) могао је да иде по улицама откривене главе. За жену (=началствена писмена) то би био прекршај строгих Аруштвених прописа. Зато је она морала увек да се појављује само са покривалом на глави (=акцентски знаци). Њихова кћи (=самоначалствена писмена) није обухваћена обичајима удатих жена, јер је још девојка. Константинова слика носи у себи пријатан призив старих етнографских описа народних обичаја.

„...самоначалствена им се покорављују (господствујуштим) и у покорности се лишавају свуа апострофа и дасије и ништа се не спиде без обележја, као што се и муж не стиди откривене главе када сам јавља или пророчаство какво или молитву или нешто тако по Павлу (Коринћанима посланица прва, XI, 4—7). Божаству се покорављују, и покривало глави није им потребно. Ходе по граду и улицама откривене главе, студен себи причлињавајући.

А жена, пак, ако изиђе на сабор откривене главе, из реда својега излази и уз то није достојна бити у дому мужа својега, већ с блудницама. Тако и началствена на жену личе, која се мужевима покорављују, мужа рабајући и жену.

Над господствујуштим ко буде П или У, стиде се ових као и муж женских украса. А ако, пак, из човечества

и својственог реда излази, да није достојан ући у цркву или у част збора, као што и оци у православним рекоше. Ако ко каже — зашто и над сваким симонаха-ким није \cap или \cup јер је и свака жена покривена, рећи како су млада деца женског пола под девством и, немајући, уосталом, никаквог распељења или покривености, слободна су отеривене главе да холају, пошто су под девством. Али ова су слободна и откривене и покривене главе, само не као жене потпуно лишене девства, већ неком завесом или венцима, пошто су два реда, као што је познато сваком" (*Сказање*, XII).

Константин је *Сказање* писао у Београду — Белом Граду, како га он зове — и лично ти за своју слику могао је да узме из најближег суседства. Довољно је било да идише на три, па да нађе своје суграђане или трговце из Дубровника и других далеких приморских градова... Стари грађански обичаји, слично Константиновој слици, оставили су трајан траг и на многим фрескама. У манастиру Матки, на пример, налазе се портрети обновитеља (1497), који су припадали градском сталежу. Милана на глави носи бео вео, који пада на лева, а Никола, њен муж, гологлав је. Поред тога, девојке су носиле око главе дијадему (код Константина — венци) као знак девојаштва.

Огниште је било средиште старих српских кућа. У студеним данима огањ се стварао дугим кресањем. Описујући оцепљење српске цркве од цариградске за време цара Душана, Константин није морао да иде даље од огњишта. Ту је могао да види како ужежени труд ствара велики огањ. —

"...и српска црква оцепи се од саборне цркве и топула је у зло, као што се много пута од мале искре разгори велики огањ" (*Живот деспота Стефана Лазаревића*).

Изненадна и силна моћ пламена разгорела се и у слици Деспотовог наглог васпостављања државног реда.

"Дошавши у своје отачаство као Кома (Бол), изишавши из дубоких шумских гора, ужасно долази огањ, дошавши и ужасњавајући близиње и даље, овико изишавши и обичавши, као муња сијаше грмећи, смутљујући непокорис од горњих дела смутње" (*Живот*).

Пре него што се са Завида, преко Дубровника, појавио шећер у деспотовини, пчеларство је у Срба имало велик значај. За време Деспота Србија је и извозила мед

у Дубровник. Велике шумовите површине и ливаде (уљаници) биле су искидане кошицама (улаје). Константинова метафора медног извора, који постаје све слађи ако се са мером једе, постала је у оваквој Србији пуној уљаника.

„Тешко је (Деспот) рећи слађе од меда и саћа, као из запечаћеног извора, који је уједно и мирис и крава, ако се са мером црви“ (Живот).

Поред воска и меда, постојала је и медовина као океанско пиће.

У деспотовини су се много ценили извори сребрне и златне руде. Због њих је деспот Стефан морао да долази у сукобе са Дубровчанима, јер није волео да се сребро и злато извози из земље. На путовању по српској земљи Константин је видео велика богатства српских рудника. У Новом Брду је могао да прегледа чак и Деспотов рударски законик. Зато Константинова слика непресушности српских рудника није обичан хвалоспев.

„Треба пре свега говорити о ономе што је најпотребније, — вели Константин описујући Српску земљу, — тј. о злату, а уједно и о сребру, а њихови извори часни и плодни, који све више расту уколико се више црпу, као што и извори који се испуњавају све слађи бивају“ (Живот).

За стару српску поезику веома је важна Константинова исповест о приказивању Деспотова лика. Деспотов живот поставља уметнику Константинова кова тешке задатке, те зато и изгледа као непрепловљива океанска струја. Ступивши у океанске струје, наш писац се сећа да у Деспотовој служби није од детињства, јер је у Србији нашао уточиште тек после потуцања иза пронасти Бугарске. Оваквом стању нашао је метафору омет крај себе, у струјама океанским. Зато се Константин на својој пловидби стварања Деспотова лика држао више крајева.

„Прелазећи да говорим о њему, мислим да себе бацим као на океанске струје, које се не даду препловити и које су неиститане, по ипак, мекан и индигни валанима живота, побосмо на пловцабу, држећи се као краја, јер нисмо дошли у службу њему од детињства, а ово је било раније, и говорим о њему у то доба нисмо у стању“ (Живот).

Није само Константин пловац-књижевник. Изгледа да је читаво наше средњовековно књижевно стварање носило заштитни симбол пловачња и бродења. Више од је

диог столећа пре Константина, на пример, Пон Петар је, преписујући *Посни* и *Цветни триод*, оставио и на маргини слику стваралачког паралелизма:

*Плави, плаоче,
ниши, грешни поне Петре.*

Константин је остао неуморни плавац. Остварујући идеју Деспотовог књижевног лика, не напушта океанске струје. Деспот се на пучини стварања појавио као спасоносна лаба. Плавећи уз њу, Константин је могао аристотеловски да се кува и процишћава, а уз то да се уздиже ка благочастивим и духовним стварима —

„А најважни именитога (Деспота) као неку лабу уз коју, плавећи, уздижем се ка подобивим“ (*Живот*).

Пре него што је почео да пише *Сказање* Константин је путовао по далеким морима. Био је, вероватно, на Светој Гори, прошао је Цариград и дошао до Јерусалима, где је обишао многа суседна места. Упознавши се на овим путовањима са јеврејским и грчким странама и њиховом културом, створио је, доцније, слику у којој су Грци били посредници између Јевреја и Словена.

„Ми ипшом лабом по пучини не идосмо и не узесмо га (бисер Божји—писмена) од Јевреја, већ га (Грци) лабом пренесоше раније и до нас добе. А ми малом прибављеном лабином узесмо писмена, која у пристаицину сретосмо. Они, као вештији, путници, блажи, и трговци, знају од којих је корист велика добивена, а од којих мала. А ми незнајци, знајући само где је место бисера садржано, корисно је да незнањем вредност великог и многоценог не изгубимо, у малу вредност ова писмена мењајући, јер је велика штета многоцено у пропаст незнања гурнути. Ако ли неко хоће да извуче овога, знајући како је у пропаст, како без утврђених лествица може сићи и изићи да узме? Ови сламањени ступљеви на лествицама су — писмена, одежа и знаменца“ (*Сказање*, X).

У тешким данима после угаснућа лозе Неманића кнез Лазар се појавио као спасоносна летња киша —

„Пошто је била та земља као пруста и као исушена чекаше да се напоји водом, и измењена многим гресима, удостојава се много најбољег наследства“ (*Живот*).

У средњовековној Србији је вода за наводњавање била на цени. Ко год је употребљавао нечију воду, морао је да плаћа и одређену таксу, такозвану „водоваштину“.

Приближивши се крају Сказања, Константијн предлаже све страхе од лутања у употреби писмена. Зато, по не зна правилно да употребава писмена,

„Личин је ономе који много путује по суровим местима и у прамет паша, и траси, гласника, зверином и локвима лако доваљен“ (XXLVIII).

Није човек страдао само у лутањима по суровим местима. И строги средњовековни закони прописивали су тешке казне. Душанов законик је, поред спаљивања и вешања, предвиђао и телесне казне одсецања руку, ушну, носа и језика, батинања и ослепљења. У градовима и на друмовима Константијн је виђао овако осакћајене људе — жртве сурових закона. У овим сусретима су се, вероватно, појавиле прве идеје за слику о несавршености наше старе азбуке. Расправљајући о томе како су се три знака сасвим изгубила, а дванаест се не пише како треба, Константијн је испод вела књижевне слике сачувао савремену болну истину.

„Кад би неко човеку скинуо одежлу и три велика ула тела његова откинуо и дванаест ранио, и оставио га нагог да живи лишеног сваког повијања и мелема — за шта би се такав могао употребити? Мислим, кад неко и један прст изгуби, савршен телом сас не зове се и не сматра.

Или број по пучини који јеари весала и крме лишен — ако су многи у њему и одвећ вепги, зар неће погнути?“ (Сказање, III).

У Константијнове слике зашла је и медицинска наука онога времена. Физиологија је почивала на вастављеном Хипократовом учењу о четири елемента (ватра, ваздух, земља и вода). Тако и недостаци писмености

„деле се на четири части — писмена, глас, говорење, превочење говорење, као што би се човеку болест уселила у крв, у жуч црну, у жуч жуту, и у слуз, и од ових се у све саставе разлила. јед је и вљита од четири части као и човек“ (Сказање, XXXVI).

У Јестествословију из XV века (сада у Универзитетској библиотеци у Београду) — време када је настало и Сказање — налазимо како су створени елементи које Константијн уводи у слику —

„Од земље се ствара црна жуч. Уколико је има, она је сува и хладна. Слуз је од воде хладна и течна. Крв је од ваздуха топла и течна. Од ватре се ствара

жућа жуч, која је због тога топла и сува. Од ових елемената састоје се тела живих и свих живих.

Константиново познавање физиологије шири нам данас још више знања о овом нашем књижевнику. Књижевност нашега средњег века имала је у њему најученијег уметника. Није онда чудно што су га савременици називали Филозофом. Константино је први српски књижевник који је у маломе имао ученост каснијих уметника ренесансе.

Полазећи од мишљења и доказивања Бире Банелија да је Константин превео или редиговао *Одломке средњовековне космографије*, можемо видети и занимање нашег књижевника за астрономију. На врху похвале деспоту Стефану Константин лети чак до сунца и спушта га на небо своје слике. Упоредбује Деспотове очи и њихову загопетку са сунцем и сунчаном светлошћу —

„Био је познат роду по загонени својих очију, која је свјетла сунцу и сунчиној светлости, од кога примамо светле зраке, али не целу сунчиној“ (*Живот*).

Занимљиво је да метафоре о сунчевој светлости и сунчини налазимо још у арапској верзији легенде о Буди, која је, преко византијске књижевности, позната и у нас кроз роман о Варлааму и Јоасафу. Пустинјак Билаухар (Варлаам) овакве симболе представља Будасфу (Јоасафу):

„Зар не видиш да човек не може угледати сунчино сунца и не поднесе очи сву његову светлост, а ипак му то не смета да посматра део његове светлости и да је користи за своје потребе. Зар не видиш да му та околност, која му не дозвољава потпуно сагледавање сунца, не смета да искористи онај део за који је довољно јак“.

Константин је за читање најтежи стари писац. Али, када му једанпут пробијемо кору језика, обрта, облика и начина изражавања, допиремо до његове праве сржи. Тада примамо највећу награду — срећемо се очи у очи са сунчином и јестаством Константинова књижевна израза. Једна од таквих награда је и досад незапажено откровење слика, које су везане за дух и ток нашег живота.

ОЛГА НЕДЕЉКОВИЋ

ПРАВОПИС „РЕСАВСКЕ ШКОЛЕ“
И КОНСТАНТИН ФИЛОСОФ

За оног ко чита наше старе рукописе није потребна дубља филолошка спрема да лако уочи разлике у правопису између старијих средњовековних текстова из XIII—XIV века и млађих рукописа из XV—XVII века. Старији правописни систем, који се развијао у доба неманићке државе, првенствено на територији Рашке, због чега је добио назив „рашке школе“, иако се не може назвати фонетским правописом у смислу Вукове реформе, ипак се умногоме приближава том принципу. Избацио је из ранијег, наслеђеног из старословенских текстова, правописног система знакове за обележавање гласова који су се изгубили у српском језику — оба назална вокала (такозване „јусове“) и знак „дебели јер“, за означавање тврдог полу-гласника, те систематско разликовање слова З („земља“) и S („зело“), која су била потребна бугарском језику за означавање различитих фонема; све је ребе употребљавао и које се по изговору изједначило са И, а и грчка слова ξ, ψ, ν, ω, и θ; увео је систематску употребу јотованих ю и њ поред ои; задржао је старији начин обележавања Б и Ђ помоћу јотованих гъ (г') и къ (к') насупрот зетско-хумским и босанским текстовима, где се удомно глагољски Бѣрѣ—Ѣ. Од надредних знакова употребљавао је, по традицији, углавном само „титле“ — знакове за обележавање уобичајених скраћеница.

Млађи текстови из XV—XVII века разликују се већ општим спољним изгледом, својим шаренилом, које врши од многобројних, преузетих из грчке ортографије, спиритуса и акцената. Поново се много пази на употребу грчких кси, пси, омеге и других слова на одговарајућим местима, особито у грчким именима и терминима; у интерпункцији се редовно јавља зарез, који се у средњим XIV века почео употребљавати по узору на грчки правопис. Значајнију правописну разлику чини настојање да се слово „зело“ употребљава сходно бугарској пракси, и то чак у засе-

ним варијантима S и Z са чешћем златом; од посебног је значаја појана деспот Јера, поред ташког Јера, једног у посебној функцији у смислу талашњег бугарског свакот у посебној функцији и ексклузивности и извесну правохиса. Уз доста знатну ексклузивност, по имену еволуцију, тај правоис влада у српском текстолозија XVIII века. Добило је име „ресавског правоиса“ по имену ресавског краја, где је у манастиру Манастију у доба деспота Стефана Лазаревића постао живи центар православног делатности, те је у смислу узорно-правилне ортографије ушао на векове у традицију наше писмености. „Преписан од добра извода (предлошка), од старих преводника ресавских“ — каже се, на пример, у запису на једном рукопису из 1660. године.

У нашој школској, научно-популарној, па и научној литератури, почев од Ватрослава Јагића, обично се показује традиционално мишљење да је „глава реформне школе, која је имала да поправља старе преводне и бира и доноси нове“ и која је „по месту манастира прозвана ресавском“ био Константин Философ, који је „израдио врло учен граматично-правилни програм, први у целој старој словенској књижевности, врло учен и сложен, али мукар и високошаран“ (В. Ђоровић, у Народној енциклопедији СХС).

Константин, кога су савременици због његове учености прозвали Философом, био је по рођењу Бугарин из Костенице, како он сам каже „из трновских страна“. Година његова рођења није позната, али пошто он сам каже да је дошао на авор деспота Стефана „из деспота“, тј. још као дечак, а то се десило вероватно између 1410. и 1413. године, у доба кад је по Балкану харао Муса (први податак који је Константин живље и подробније описао по својим сећањима у *Житију деспота Стефана*), може се закључити да се родио нешто пре 1400. године. Прича већ после пропасти Бугарске државе 1393. године. Прича о себи да је као дете отишао на школовање бугарском патријарху Јефимију, који је после пропасти царства патријарху Јефимију, који је провео у Бачковском манастиру, али више није затекао патријарха у животу (Јефимије је умро око 1402. године), већ је стекао образованост код Јефимијева ученика Анарроника. Има много вероватности хипотеза да је око 1410. године био код пловдивског митрополита Дамијана, кога је „дивља звер“ Муса после заузимања Пловдива погубио, те се вероватно тада Константин затекао код деспота Стефана. Можда га је пратио у његовим тадашњим путовањима у Цариград и у Влашку, где је имао прилике да научи румунски, а можда се тада

усавршио и у турском језику. Касније је наставио школовање код српског патријарха, па је постао деспотов „граматик“. Мисли се да је вршио послове „Арагоманџа“ и вероватно обављао друге дипломатске мисије: *можда* је у вези са тиме путовао по Истоку — у Свету Гору, Цариград и Јерусалим. После пута у Палестину живео је на деспотову двору у Београду, где је учинио лепу дворску великана и преводио књиге и друге ставове са грчког, а можда и са турског, те се бавио и самосталним књижевним радом. Сматра се да је превео Теодоритово тумачење Солмоновог *Песме над песмама* и један географски спис, а после смрти деспота, по заповести патријарха Никола, написао је донекле по угледу на Плутархову биографију Александра Македонског *Живот деспота Стефана Лазаревића* (између 1433. и 1439. године). По налогу деспота Стефана Константин је израдио споменуту правописни трактат *Сказаније о писмених*, после 1423. године, јер деспотово писмо Дубровнику од 26. XI 1423. године спомиње митрополита Исидора као жива, док Константин говори о њему већ као о „предаже бившем“.

Константин каже у том спису да му деспот није верно задатак да изради систематску српску граматику по угледу на тадашње грчко стандардно дело Мануила Мосхопула (како је то Константин желео), већ само „обличеније растленија“, то јест кварење првобитног правописног система у тадашњим преписивачким и преводилачким списима и утврђивање смерница за исправљање таквог стања, да се не би услед недовољног разумевања смисла грчких текстова и због правописних грешака појављивало „сопротивленије догматом“ и рабале јереси. У томе је Константин задатак био потпуно идегитичан циљевима које је у последњој четврти XIV века имала у Бугарској реформа патријарха Јефтимија у оквиру његове широке акције око исправљања црквених текстова. На тај смисао Јефтимијеве реформе и на своју зависност од Јефтимија, као свог узора, Константин се изричито више пута позива. Свој задатак он схваћа као реконструкцију првобитног Ђирилометодијевог правописа, у чију је основу, по његовом мишљењу, легао „танчајши и краснејши руски језик“, уз примесе из бугарског, српског, босанског и словачког језика и уз извесно коришћење чешког и хрватског. Првобитно је претпостављао да је исто такво стање виште у односу на првобитно старословенски правопис, који су „онн анвни мужеви“ створили, имао и патријарх Јефтимије, „иже в тих странах художнејши бист“, те је као свој задатак сматрао прилагођавање бугарске право-

писне Јефтимијеве реформе тадашњем српском правопису. По својој властитоме признању, он не ствара нови систем правописа, већ „ветхаја обновљаје“ — архаизира српски, то јест „рашки“ правопис према бугарском уз стално угледање на грчку грамматику.

Док се раније сматрало као очевидно да је такозвани „ресавски правопис“ био примењен у писарској пракси „правописног система који је Константиново Сказаније преузело из правописне реформе патријарха Јефтимија, бугарски је славица Јордан Трифонов већ 1940. и онда 1943. године показао да нити је исправио да се Константин нов правопис поистовећује са ресавским нити да је сâм Константин добро познавао правописну реформу патријарха Јефтимија. Тиме се намеће потреба тачнијег одређивања појма српског правописа „ресавске школе“ и утврђивања његовог односа како према Константиновој правопису, тако и према систему Јефтимијеве ортографије.

Правописна школа бугарског патријарха Јефтимија била је створена после Јефтимијева повратка из Грчке око 1373. године (свакако не раније 1371. године), после оснивања манастира Свете Тројице, где је започета акција на исправљању црквених књига, а најприродније, после његовог доласка на патријаршијски престо око 1375. године. Једина сведочанства о Јефтимијевој реформаторској делатности налазимо код Константина Философа и Григорија Цамблака, на основу којих се може видети да се у то доба заиста радило на систематском исправљању црквених текстова. „У трновским странама писмена погубила су, не цар и патријарх просветише“ — каже Константин; патријарх Јефтимије није покушавао „списати утврђеније“ основанију писмена према грчкој граматици, него је издао само нека упутства — „тачију от чести изјавленија некаја“. Али пошто му је свемогући владар пружио подршку својом законодавном влашћу, „ученију основаније положив, злобу искорени, и нико не супротив јему ста“ (Константин). Тај „втори законодавац“ искоренио је јереси, настале због кварења црквених текстова, и предао је цркви „скровишта небесније“ — ново исправљене текстове (Цамблак).

Међутим, о самој правописној реформи ми немамо поузданих података, јер ни „упутство писарима“ од цара Јована Шишмана ни оригинални трновски текстови Јефтимијеве редакције нису сачувани. Према Вјачеславу Щечкинју, рускоме палеографу — лингвисти, о Јефтимијевој ортографији ми судимо по српским и румунским рукописима XV века, по граматичком спису Констан-

тина Костенечког, који је био ученик Јефтимијевих ученика, као и по трновским рукописима из средине XIV века, који су непосредно претходили реформи. Упоредивши ове текстове са онима који су писани после Јефтимија на основу његове реформе, морамо прихватити да је Јефтимије само систематизовао источно-бугарску ортографију онако како се она формирала пре њега, уводећи у то са своје стране извесну организацију — посебно за употребу јусова, тврдог и танког јера и А епентетикума (*Учебникъ русской палеографии*, Москва, 1918). Упоредбе српских „ресавских“ текстова са бугарским сведочи да је правописни систем ресавске редакције преузео из Јефтимијева система употребу њ на фонетском месту, првенствено у предлозима и префиксима (рефлекс тога полугласника — у српском самогласник реда А), поред њ на крају речи; употребу „зело“ и доследнију употребу слова, преузетих из грчке азбуке (θ , ξ , ψ , ν), иако су се ова употребљавала несистематски и у читавом раздобљу рашке редакције; доследније разликовање омеге од обичног О и регулисање наредних знакова и интерпункције. Све је то имало своје корене у претходном развоју српског и бугарског правописа, који се са више страна на обе ове јужнословенске језичке територије одвијао аналогно, што су условљавале живе културне везе између оба та народа (као што је то показао, Владимир Мошин у својој великој студији о периодизацији руско-јужнословенских књижевних веза у часопису „Slovo“, 1963. године).

У српским текстовима XIV века може се запазити тенденција према вокализацији полугласника у извесним позицијама: код предлога, на крају речи у другом падежу множине, код показних заменица Тъ (тај), Съ (сај). Случајеве потпуне вокализације полугласника налазимо већ у првој половини XIV века у правним исправама, које су биле ближе народном говору него традиционални литургијски текстови и књиге. Тако је у повељи Стефана Дечанског Андрији Паштићу из 1326. године — дљжань, уместо — дљжьнь; нарочито често у босанским повељама, као „ва име“, уместо — вь име“ у повељи бана Стефана из 1332. године (Љубомир Стојановић, *Старе српске повеље и писма*, књига I, бр. 49. и 51, Београд, 1929). Разумљиво је да је са ширењем те појаве у текстовима морало искрснути питање графичког обележавања разлике вокализованог (полугласника који је прешао у пун самогласник) и редукованог (који се у изговору потпуно изгубио) полугласника, те је тадања пракса суседних бугарских текстова пружила српском правопису једноста-

вно и природно решење. Са овог гледишта увођење разликe код употребе њ и њ није био вештачки уведени бугаризам, већ рационално за оба језика графичко обележавање постојеће фонетске појаве. Само се тиме може објаснити зашто се та употреба задржала у српским рукописима кроз неколико векова. Поједини се случајеви употребе њ на фонетском месту у предлозима, префиксима и у средини речи у српским текстовима јављају већ у трећој четврти XIV века, али као правописна норма разликовање дебелог и танког јера улази у ресавске текстове тек у првој половини XV века. Тако је у Јосиповом делу хиладарског *Метафраста* Југославенске академије знаности и умјетности из око 1430. године, касније у рукописима Владислава Граматика и другим. Међутим, у чувеној „Књизи царстава“, из 1418. године, писаној за деспота Стефана, коју често наводе као узоран пример ресавских текстова, уопште не налазимо на употребу њ, већ се у свим позицијама среће само њ.

Сличну појаву бугарско-српске узајамности налазимо и код питања интерпункције и наредних знакова, а нарочито код појаве знакова за акцентуацију. У бугарским рукописима они се знаци јављају вероватно под утицајем грчких текстова, изузетно и у XIII веку. У повељи цара Јована Асена Дубровнику, из 1230. године, акцентоване су три речи. Појаву акцената имамо и у Трновском натпису истог цара из исте године. Међутим, они се не јављају у датираним рукописима из XIII века, као што је Трновско јеванђеље Југославенске академије знаности и умјетности из 1273. године и други. У датираним текстовима срећу се знаци за акцентуацију тек око средине XIV века: у *Манастијевој хроници* из 1345. године, у *Норовском јеванђељу*, *Јеванђељу Кохиноа*, у *Зборнику* из 1348. године и другим рукописима из истог доба цара Јована Александра, али, како то наглашава и Јордан Трифонов, у тим текстовима и акценти и интерпункција се употребљавају недоследно — све до патријарха Јефтимија. (Устаљену графику налазимо у бугарском *Четворојеванђељу* Академије наука СССР из треће четврти XIV века.)

Слично стање затичемо и у српским текстовима. У Милутиново доба у вези са другим правописним новинама (употреба *і* испред вокала, широког *Є* у значењу *је*, систематичније удвајање вокала и полугласника) компликује се систем наредних знакова, међу којима почињу да се у фонолошкој улози издавају акценти. Такве спорадичне акценте имамо, на пример, у повељи краља Милутина о подизању Хиладарског пирга 1302. године и у његовој

повели Дубровнику из 1320. године. Током XIV века, појава акцената постаје све чешћа. Примере доста често употребе акцената пружају на пример, Сарајевска крмчија из средине XIV века, Амртол из 1350—1360. године у Цетињском манастиру, Пролог дијака Радослава Скопчика из 1370. године Југославенске академије знаности и умјетности, Октоих из 1371. године изгореле Народне библиотеке у Београду и многи други. У последњој четврти XIV века акценти су у српским рукописима редовна појава, као што је то у Силоаловом јеванђељу у Сарајеву са краја XIV века у Старој цркви, Беседама светих отаца из 1390—1400. године у Цетињском манастиру, итд.

При томе не треба губити из вида да се и даље пишу рукописи старим правописом без акценатских знакова, па чак и без наредних знакова уопште (нарочито у Босни). Ти знакови у српским и у бугарским текстовима тога раздобља исти су по облику, а и по функционалној употреби, што није случај, као што ћемо видети, у Константиновом правопису. Постоје битне, суштинске разлике између писарске праксе у ресавским текстовима XV и XVI века, чији је правопис резултат еволуције српског правописа XIV века, и Константиновог правописног система, као чисто вештачке творевине.

У споменутим радовима Јордан Трифонов показује да Константин није добро познавао ни „триовске књиге“ ни правописну реформу патријарха Јефтимија. Да он није познавао Јефтимијев правопис, види се по томе што у одломку о јусовима није дирнуо у проблем назалитета у тадашњем бугарском језику; што у ставу о јеровима није уопште ушао у правописни принцип њихова разликовања у односу на талашњу бугарску фонетику; што у главама о акцентима приписује Јефтимијевим текстовима такве особине које они у то доба нису имали. Питање функционалног разликовања јерова, толико меродавно за ресавску правописну школу, остало је потпуно непознато Константину. У његовом „расуђденију“ о правопису нема никаквог правила о јеровима, а за његово нејасно тумачење о дебелом јеру као „свршителном писмену“ Стојан Новаковић каже „да се неразумљивије што једва може помислити“. Константин је, међутим, своје правило о употреби њ на крају речи („свршительно писме“) узео из руског извора. Доиста, његова употреба у тексту Сказанија не слаже се са наведеним правилом, јер ту на крају речи редовно долази њ; међутим, у цитатима које наводи Константин у истој позицији долази заиста њ — „за мо-

литвѣ...“ Контрадикција се објашњава тиме што једини постојећи рукопис *Сказанија* у библиотеци Српске патријаршије није из XV века (како се то погрешно наводи од Вагрослава Јагића до Јефтимија Карског), већ прешне, одчињен у 40-тим годинама XVII века (као што је то, на основу водених знакова, палеографских података и карактера орнаментике, установило Одељење за регистрацију и опис јужнословенских рукописа у Народној библиотеци у Београду). Према томе, правопис сачуваног рукописа *Сказанија* није правопис самог Константина, већ ресавска ортографија српског преписивача из XVII века, који је местимце сачувао у цитатима ортографију првобитног оригинала.

Највећу пажњу поклања Константин наредним знацима и знацима интерпункције. Његова основна тенденција — примена грчких правописних и графичких тековина — најјаче се испољила у поглављима посвећеним тим питањима, а напосе акцентима. За разлику од доста јасних тумачења у одељку о словима, наредни знаци формално пренесени из грчке графије и правописа на словенско тло, задају Константинову много труда приликом објашњавања њихове природе и одређивања њихових функција у словенским текстовима. Константин формално преузима из грчког система три знака за акцентуацију заједно са њиховим грчким називима — оксија ($\acute{\text{}}$), варија ($\grave{\text{}}$) и периспомени (^) — и настоји да протумачи фонолошку природу тих акцената „физиолошким методом“, одређујући органе који учествују при образовању квалитета акцената: уста, грло и срце. Посебно за „периспомени“ (циркумфлекс) Константин наводи врло замршено објашњење његове природе, која се „из срца подиже“, и сматра тај знак као неопходан. Међутим, у ресавским текстовима он се уопште не јавља, јер није био потребан за обележавање специфичних појава у српској фонетици.

Било би сувишно да се посебно задржавамо на безбројним вештачким правилима које поставља Константин у одељку о словима, посебно о разликовању различитих графема за поједине фонеме, као што су $\acute{\text{}}$ и $\grave{\text{}}$, O и w с обзиром на мушки или женски род извесне речи, односно множине или једине итд., а која нису уопште била примењивана ни у ресавским ни у бугарским текстовима Јефтимијеве редакције. Према свему томе, Константинов правописни систем био је вештачка реконструкција неког идеалног старословенског правописа, и то на бази дотадањег српског правописа, по угледу на Јефтимијеву ре-

Констан

форм
зната
питањ
савски
и у
мира
еволу
анало
трија
шис
стан
пра
Ипа
век
зем
цај
љу
ни
(1

форму, а сходно правилима грчке граматике, при томе уз знатан утицај руске ортографије (као што је у споменутом питању „свршителног“ дсбелог јера). Насупрот томе, ресавски правопис, који се у току последње четврти XIV века и у првим деценијама XV столећа дефинитивно формирао, постао је као резултат дугог процеса правописне еволуције српских текстова, процеса који је у многоме био аналоган са процесом бугарске правописне реформе патријарха Јефимија. Није „ресавски правопис“ био правопис Константина Философа нити је створен на бази Константиновог трактата израђен на бази ресавске ортографије. Ипак, као једино правописно дело, које се почев од XV века преписивало и у Србији и у другим словенским земљама, Константиново Сказаније није остало без утицаја на даљи развој српског правописа, поготово захваљујући утицају његових непосредних ученика и следбеника, као што је био, на пример, Владислав Граматик.

(1964)

ИРЕНА ГРИЦКАТ-РАДУЛОВИЋ

КЊИЖЕВНИ И КУЛТУРНИ РАД КОНСТАНТИНА ФИЛОСОФА

Код нас се још недовољно зна — или бар недовољно наглашава — каквим је крупним корацима кренула Била Србија у сусрет најкарактеристичнијим настојањима и достигнућима европског препорода у 14. и 15. веку. Мио-то би се аналогично могло повући између, рецимо, талијанских дворова са њиховим филозофима и постама као вла-даочевим пријатељима, са процветалом образованошћу, са очима отвореним за живот, са честољубљем и грандома-нијом, и неким личностима и приликама у феудалној Србији, при крају њеног самосталног постојања. За такве аналогичне могао би да нам послужи већ и наш 14. век. Али ћемо ми овде скренути пажњу нарочито на две фи-гуре наше прошлости, које припадају прелазу из тога века у следећи.

Деспот Стефан Лазаревић, књижевник, покретач књи-жевне делатности и добар говорник, европски путник, ок-ретан дипломата и храбар ратник, који је стекао призна-ња многих савременика, од страшног Тамерлана, преко Бајазида, до угледног угарског краља Сигисмунда, и ко-ме се за помоћ обраћао јерусалимски патријарх, прибли-жавао се по својој култури и опхођењу с људима у из-весној мери Петраркином идеалу монарха — пријатеља интелектуалаца. А бугарски емигрант Константин наз-вани Философ, учени световњак, који је, заједно са Гри-горијем Цамблаком, уживао Стефаново гостопримство, био је управо тачна слика прогнаника — космополите, какви су се, слично старим Грцима, јављали тада у Ита-лији, проглашавајући да „онај који је све учио није ни где странац“ и да је „тамо добра домова где се учен чо-век настани“. У делима Константиновим ми данас видимо зору наше духовне преоријентације, нашег духовног осло-бођења од дуготрајне стеге — зору иза које се, на жалост, право сунце у оно време није родило.

Опера Константина гада створена је, углавном, у 19. веку, и до данас није ревидирана, бар не код нас. У њему се чак каже да је истога биографија Стефана Аврејана Мило и документовано написано, али да његов трагички слес (Сказаније изјављено о писменом) преу ставља враћање ка старословјанском језику, замјестане грчки узора, потребно замјување језика и правдица, дело које је утајило нашу даљу књижевну делатност. Међутим, именујуши шире размјерање за њега као првог писмога илосних нових тежиња, размјерајући при том и чинишћу да су га његови следбеници свјазко миловољно схватили и искривили његове пољуде, ми смо у стању да сатмељемо дружије видове његова делања.

Најзанимљивије би било пручити у појединостима Константинов граматички слес. Константин је потписао из „трновске школе“, где је, у време његова баљевања, владала духовна струја знања хелихазам. То није била једна у оклирима хришћанске вере. Али је то већ тада било неко прелресансно наслуђивање, почетак онога што је касније забрђало као химна слободном човеку. Био је то, још на верској основици, индивидуализам, култ самогашног, унутрашњег уздицања, естаза, самшничко тражење истине — засад свеједно како. Онај китњаста, епитетима накршани, извијени стил који се јавио већ и пре Константина, а који се везује нарочито за њега и истоку каснију ресавску школу, није ништа друго него излив нових, традицијом неослештених, самостално нађених емфаза, узвика душе која стреми, посредна претломних „радосног слободоумља“, како је Енглес назвао хуманизам.

Константин се у своме спису борио не само за емоционалност већ и за тачност писменог изражавања. По њему, у писму треба да се разликују све речи — хомоними, тј. речи које једнако звуче у говору; треба да се бележи неким акценатским знаком разлика; нпр., између „очишти“ када је то зорист и када је императив — а разлика је ту оштра акценатске природе; Константином предаже знак не само за навођење туђих речи, него чак и за оно што ми данас зовемо фуснотоном. Говорећи о свему овоме, он нам даје и неке податке о талашној акценатској системи нашег језика; он показује познавање дијалеката те се мње рећи да је он наш први дијалектолог: поред неких наивности он, нпр., исправно примећује да су р. и „дијел“ (жол. рали) и „ријех“ (рекох) омика наших западних говора. Он осећа дужине на вокалима, познаје групе сугласника својствене нашем језику, разликује отворене и

затворене слоге. Откуда код њега оволика брига о спољном руху изражавања? За хезихасте је било карактеристично изванредно осећање за реч, брига за реч, страх од речи. Јер правилно назвати код њих је значило разумети — идеја која је имала своје далеке праузоре још у излагањима како Платоновим, тако и Аристотеловим.

Што се тиче Стефанове биографије, она је имала и сличан изглед и сличне циљеве као многи хуманистички животописи на Западу. Хуманистичка биографика често је морала да носи читаоца стилским средствима, стајала у знаку поезије и величања, правећи понегде одступања од истине. Књижевници су били ти од којих је зависило хоће ли слава или заборав пратити име меценино. Они су се угледали највише на Плутарха и Светонија, као што је и наш биограф по калупу Плутарховом направио најбоље биографско дело наше средњовековне књижевности. Али и код западњака и код Константина налазимо, поред неких општих глориозних места, индивидуализацију личности која се описује; налазимо пуно података, пуно реализма. Животописац се ту удаљио од старих, безличних хагиографских описа, постао је истраживач и психолог. Није никакво чудо што се Константинова биографија ширила после и по Русији и што је служила чак и као један од извора историчарима Византије.

Познато је да је у овом делу Константин представио Немању, Стефановог претка по мајци, као потомка цара Константина Великог, и то потомка већ у четвртом колену, иако је између њих протекло преко осам векова. Ово се често наводи с чуђењем и неодобравањем. Али и такво одсуство страха од консеквенца није страност епоси. Уосталом, научник Константин, који је познавао митског Орфеја, Платона, Тукидида, Херодота и много чега другог, вероватно је хтео да представи ову крвну везу само симболично, а они његови читаоци који су довољно познавали историју могли су и да се задовоље пуком симболиком.

Размислимо и о томе да је оваква књижевност, са много скривеног смисла, са алузијама и реминисценцијама из других дела, са тешким реченичним склоповима који су ипак, при пажљивијем загледању, скоро увек исправни и осмишљени — да све то претпоставља присуство врло образованих читалаца, сем што указује и на постојање лепе библиотеке надхват Константинове руке. А ни тзв. Ресавска школа, која се тада родила и трајала све до следећег, војвођанског препорода, није била ни издалека оно епигонско и тужно таворење како нам се често чини,

Константи

нарочит

и ова об

Нам

историј

још вр

могућно

лога с к

ман бро

оставил

гућност

(1963)

нарочито не у првом раздобљу турске превласти, тако да и ова област наше старе културе очекује ревизују.

Намеће се мисао да наша наука — овде мислимо на историју старе књижевности и на историју језика — има још врло много неплаћених дугова. Трудимо се, ако је могућно, да прихватимо и наставимо рад наших филолога с краја 19. и почетка 20. века, који су пронашли огроман број рукописа, покренули огроман број питања, те их оставили нама на решавање, уздајући се у нас, наше могућности и наше схватање одговорности.

(1963)